

DOI 10.4467/25439561KSR.22.025.16377

ŠTĚPÁN BALÍK

<https://orcid.org/0000-0002-6463-1253>

Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích

České Budějovice

GMINA ŻYDOWSKA ALBO *KILE* LUB *KEHILÁ*. ROZWÓJ ŻYDOWSKIEGO ETNOLEKTU CZESZCZYZNY ORAZ PROCES JEGO ZAPOMINANIA W XX I XXI WIEKU

THE JEWISH COMMUNITY OR *KILE* OR *KEHILÁ*. THE DEVELOPMENT OF JEWISH ETHNOLECT OF CZECH AND THE PROCESS OF ITS VANISHING IN 20TH AND 21ST CENTURIES

Streszczenie

Autor w swoim tekście charakteryzuje podstawowe różnice pomiędzy czeską aszkenazyjską a nowohebrajską wymową w żydowskim etnolekcie czeszczyzny, w kontekście jego rozwoju oraz procesu zapominania w XX i XXI wieku. Następnie, w oparciu o studium przypadku, opisując żydowskie etnolektaalne elementy leksykalne respondenta Petra Broda (ur. 1951), autor prezentuje konkretny żydowski portret idiolektaalny.

Abstract

In his article, the author first characterises the basic differences between Czech Ashkenazic and Modern Hebrew pronunciation in the context of Jewish Czech, its development and the process of its vanishing in the 20th and 21st centuries. Next, in the case study on Jewish ethnolectal lexical features of a particular respondent, Petr Brod (born 1951), on whom a linguistic study was conducted, the author presents a specific Jewish idiolectal portrait.

Słowa kluczowe: żydowski etnolekt czeszczyzny, czeska wymowa aszkenazyjska, nowohebrajska wymowa, rozwój języka, proces zapominania, XX i XXI w.

Keywords: Jewish ethnolect of Czech, Czech Ashkenazic pronunciation, Modern Hebrew pronunciation, language development, process of vanishing, 20th and 21st centuries

Wstęp. *Tauró*, *tóro* lub *Tora*

Szczegółowe porównanie pierwszego wydania podręcznika do nauki języka hebrajskiego *Haleluja* z roku 1936 z poprawioną edycją z 2006 czy 2013 ujawniają różnice pomiędzy pierwotną czeską, a konkretnie praską fonetyką aszkenazyjską a głoskową realizacją w języku nowohebrajskim (*iwrit*), który jest obecnie preferowany przez autorytety religijne¹.

Przykładowe różnice pomiędzy czeską wymową aszkenazyjską a jej wersją nowohebrajską przytaczam tu dla ilustracji, bez próby kategoryzacji jakościowych substytucji samogłosek w hebrajskim. Chodzi tu np. o aszkenazyjskie zakończenie *bejs haséfer* „szkoła” czy *tauró* „Tora” w opozycji do nowohebrajskiego *bejt haséfer* i *Tora*². Już w 1936 roku można odnotować formy przejściowe pomiędzy wymową aszkenazyjską a nowohebrajską – przytoczone w podręczniku w nawiasach: *tauró (tóro)*³.

Powyższe ustalenia prowadzą do wniosku, że owe zmiany w sferze wymowy dotyczyły również samego żydowskiego etnoletu czeszczyzny w XX wieku⁴, od pierwotnych form aszkenazyjskich do form nowohebrajskich. Ewolucję etnoletu oraz jego zapominanie można pokazać w oparciu o szczegółową analizę elementów żydowskiego etnoletu w mowie konkretnego przedstawiciela tego środowiska. Spośród 10 osób, które wzięły udział w badaniu kwestionariuszowym, zaprezentowany zostanie tu jedynie żydowski idiolekt Petra Broda jako skrócona wersja studium przypadku⁵.

¹ R. Feder, *Haleluja. Hebrejská řeč. Díl první*, Praha, Statní nakladatelství v Praze, 1936. R. Feder, *Haleluja. Hebrejská řeč. 1. díl*, Středokluky, Zdeněk Susa, 2013.

² Ibidem, ss. 11-17; Idem, *Haleluja...*, 2013..., op.cit., ss. 11-17.

³ Idem, *Haleluja...*, 1936..., op.cit., s. 7.

⁴ Etnolet jest definiowany jako wariant języka dominującego w danej społeczności, który używany jest przez członków określonych mniejszości narodowych lub grup etnicznych, które w owej społeczności funkcjonują. W przeciwieństwie do swoich przodków użytkownicy języka swojej pierwotnej mowy już nie znają. Z punktu widzenia kontaktów językowych chodzi o tzw. substrat językowy, J. Nekvapil, M. Nekula, *ETNOLEKT*, [w:] *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny*, red. P. Karlík, M. Nekula, J. Pleskalová, Brno, Masarykova univerzita, 2017, [w:] <https://www.czechency.org/slovník/ETNOLEKT> [dostęp: 27.05.2022]. Por. R. Bondyová, *Mezi námi řečeno. Jak mluvili Židé v Čechách a na Moravě*, Praha, Nakladatelství Franze Kafky, 2003.

⁵ Z uwagi na ograniczoną objętość artykułu zamieszczam jedynie częściowe wyniki badań dotyczące żydowskiego etnoletu P. Broda. Całość badań stanowić będzie podstawę przygotowywanej rozprawy habilitacyjnej *Proces přetváření židovského etnoletu češtiny ve 20. a 21. století*. Wybór przypadku P. Broda związany jest, po pierwsze, z faktem, iż celem artykułu jest zaprezentowanie procesu zmiany żydowskiego etnoletu czeszczyzny po roku 1945 (połowa respondentów urodziła się przed rokiem 1939), i po drugie – wykorzystanie języka P. Broda umożliwiła prezentację ogólnych cech żydowskiego etnoletu czeszczyzny, pokazanie jego stopniowego zaniku a także jego związku z żydowskim etnolektem czeskiej niemczyzny.

Žydowski idiolektalny portret Petra Broda (wersja skrócona). Masl un' Broche die ganze Mischpoche⁶

Rodzinne zaplecze językowe

Dziennikarz Petr Brod urodził się w roku 1951 w Pradze, gdzie dorastał i mieszkał do roku 1969. Pochodzi z rodziny, w której mówiło się zarówno po czesku, jak i po niemiecku. Jego podstawowym językiem komunikacji jest tzw. *obecná čeština*, w sposób pasywny również język niemiecki (według PB rodzice porozumiewali się z nim po czesku, ale pomiędzy sobą mówili po czesku i po niemiecku). Po ojcu nabył znajomość żydowskiego etnolektu czeskiej niemczyzny⁷. Z żydowskim etnolektem czeskiego czy niemieckiego pozostawał w kontakcie także w 60. latach, w czasie spotkań z żydowską młodzieżą jako tzw. „dziecko Maislovki”⁸. Aktywną znajomość niemieckiego (pasywnie również dialektu bawarskiego) zdobył w czasie studiów w CSRS a następnie na emigracji w Monachium, gdzie mieszkał od wieku 17 lat. Studiował w Niemczech, USA oraz Wielkiej Brytanii, można więc w jego przypadku założyć również znakomitą znajomość języka angielskiego. Mieszkał w Londynie oraz w Monachium, od 1998 roku osiadł na stałe w Pradze⁹.

Žydowski etnolekt Petra Broda

Žydowskie słownictwo Petra Broda obejmuje zarówno aktywnie używaną leksykę, za pomocą której demonstruje w środowisku Żydów swoją żydowską tożsamość językową, jak i warstwę pasywną języka, z którą jest w różnym stopniu obeznany. Peryferyjnym elementem składowym jego słownictwa są także jednostki leksykalne, które usłyszał lub przeczytał. Zdaje sobie on sprawę z tego, że są żydowskie, ale nie zna ich znaczenia lub znaczenie pierwotne zastępuje znaczeniem innych leksemów etnolektalnych.

⁶ Jeśli nie zaznaczono inaczej, informacje pochodzą z badania ankietowego (konkretnie z niepublikowanego etnolektalnego kwestionariusza A i B).

⁷ P. Trost, *Česká němčina. Böhmisches-Deutsch*, [w:] *Studie o jazycích a literatuře*, red. P. Trost, J. Povejšil, tłum. J. Povejšil, Praha, Torst, 1995, ss. 282-283. Idem, *Mýty o pražské němčině*, [w:] *Studie o jazycích a literatuře*, red. P. Trost, J. Povejšil, tłum. J. Povejšil, Praha, Torst, 1995, ss. 324-331.

⁸ Na w pół oficjalna działalność kształcąca dla młodzieży żydowskiej w Synagodze Maisela w Pradze w 60. i 70. latach.

⁹ Por. P. Brod, K. Hvižďala, *Národností jsem Pražák. Rozhovor s novinářem Petrem Brodem*, „Roš chodeš” 2010, nr 12, ss. 6-7, 18, [w:] <https://www.fzo.cz/wp-content/uploads/ros-chodes-2010-12.pdf> [dostęp: 27.05.2022].

W jego słownictwie funkcjonują zarówno elementy aszkenazyjskie, jak i nowohebrajskie. Spośród tych pierwszych wymienić można leksemy związane z kucharznią sferą kulinarną *flajšig* „mięsny”, *milchig* „mleczny”, *trejfe* „niekoszerny”, a także wiele wyrazów należących do rdzennego substratu językowego¹⁰: *mišpóche* „rodzina (żydowska)”, *mecie* „korzystny zakup”, *nebich* „biedak, głupek” itp. Nowohebrajskie warianty czy leksemy specyficzne w języku Broda to kulturalne pożyczki dotyczące głównie sfery religijnej, na przykład części synagogi: *bima*, *aron ha-kodeš*. Pomimo że za prymarne uważa szabasowe życzenia *Šabat šalom!* a *Gut šábés!* ocenia jako starsze, sam preferuje używanie rzeczownika *šábés*, a nie *šabat*. W przypadku przymiotnika *šábésový*, do którego dopasował przykład *šábésový svícen* „świecznik szabasowy/ menora”, nie wspomniał ekwiwalentu *šabatový* pochodzenia nowohebrajskiego.

W obrębie językowej wrażliwości Broda pojawia się subtelne rozróżnienie pomiędzy oficjalnymi nazwami świąt żydowskich, to jest nowohebrajskimi: *Roš ha-šana*, *Jom kipur* a ludowymi, czyli aszkenazyjskimi czy żydowskoczeskimi formami: *Roš-hašono*, *Jom kipur* z sonantycznym [r]. Nazwy ludowe użytkownik odbiera jako wyrazy, które są typowe dla komunikacji nieoficjalnej w gronie rodziny czy przyjaciół. Należy tu jednak zaznaczyć, że niektóre nazwy świąt mają w czeskiej tradycji żydowskiej w dłuższej perspektywie tylko jedną preferowaną nazwę czy postać (*Pesach*¹¹), i nie można tu mówić o konkurowaniu form nowohebrajskich i tradycyjnych aszkenazyjskich. Zgodnie z powyższymi ustaleniami Brod używa wyłącznie formy *Sukot*, a nie *Sukes*, która zachowała się w nieznanym mu etnolektalnym związku frazeologicznym *esrogim nach Sukes*, oznaczającym zrobienie czegoś po fakcie, zbyt późno¹². Czeskie nazwy opisowe *Svátek losů* (Purim), *Pod zelenou / Svátek stánků* (Sukot), *Svátek nekvašených chlebů* (Pesach), *Den smíření* (Jom Kipur), *Svátek svétel* (Chanuka) zna z literatury, ale nie są one częścią jego aktywnego zasobu słownictwa. Nieprecyzyjnych i mylących pojęć, takich jak *židovské Vánoce* (dosł. „żydowskie Boże Narodzenie” Chanuka) czy *židovské Velikonoce* (dosł. „żydowska Wielkanoc”, Pesach) użyłby wyjątkowo i jedynie po to, by osobie nieobznajomionej z kontekstem żydowskim wyjaśnić, o co chodzi i kiedy obchodzone jest dane święto. Z drugiej strony zarówno w czeskim, jak i w niemiec-

¹⁰ Nawiązuję tutaj do podziału na zapożyczenia kulturowe (*cultural borrowings*) oraz rdzene (*core borrowings*). C. Myers-Scotton, *Multiple Voices. An Introduction to Bilingualism*, Malden, Blackwell Publishing, 2008, ss. 212-218.

¹¹ Samogłoska *e* w odróżnieniu od dyftongu *ej* związana jest z zachodnioaszkenazyjską tradycją fonetyczną. Postać *pejsch* należy traktować za przejaw wpływu wschodniego jidysz, podobnie jako wschodnioaszkenazyjskie pożyczki w żydowskiej czeszczyźnie i niemieckiej *pejes* lub *pejzy* oraz (*být*) *plejte* „zbankrutować”. Por. H. Stern, *Wörterbuch zum jiddischen Lehnwortschatz in den deutschen Dialekten*, Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 2000, ss. 19-20; 161-163.

¹² R. Bondyová, *Mezi...*, op.cit., s. 47.

kim kontekście dobrze znane jest mu żartobliwe określenie *Chánoce/Weinuka*, w którym chrześcijańskie i żydowskie święto pokrywają się ze sobą i w którym wyrażony jest fakt, że obchodzone są równocześnie.

Słownictwo Broda związane ze świętami cechują wahania pomiędzy formą nowohebrajską a aszkenazyjską. Z kręgu wschodniego jidysz pochodzą określenia *drejdł* „rodzaj chanukowej zabawki przypominającej bączka”, *latkes* „chanukowe placki ziemniaczane” a także *chala* „chałka szabasowa”. Forma *hamentašn* „rodzaj świątecznego ciasta” (w odróżnieniu od nowohebrajskiej *oznej Haman, Hamanovy uši*) jest przejawem rodzimej tradycji aszkenazyjskiej, w której poświadczona jest również postać z *o* analogicznie jak wschodniojidyszowskie *homentašn*¹³. Brod za oficjalne określenie uznaje *séder* „święteczna wieczerza pesachowa”, ale użyłby raczej żydowskoczeskiej postaci *sédr* z sonantycznym [r]. Jako przykładowe zdanie wskazał: *Na obci je sédr, jdeme tam.* „W gminie (żydowskiej) jest seder, idziemy tam”. Nowohebrajski wyraz *macot* „maca” wprawdzie zna, ale bardziej naturalna dla jego mowy jest zdepluralizowana aszkenazyjska forma *maces*, wraz z czczeniem liczbą mnogą *macesy*.

Część pasywnego, w mniejszym stopniu także aktywnego zasobu słownictwa badany nabył dzięki swojej intelektualnej aktywności, zwłaszcza poprzez lekturę judaistycznej literatury. Niektóre elementy czeskiego żydowskiego etnolektu Petr Brod jest w stanie odczytać w oparciu o doświadczenia z żydowskoczeskiego środowiska. Na przykład znane są mu rzeczowniki *matone/matana* (firma zarządzająca żydowskimi cmentarzami w Czechach nazywa się *Matana, a. s.*), choć nie zna ich znaczenia „dar”.

Na podstawie kwestionariuszy A i B można wysnuć wniosek, że ze względu na fakt, że Brod nie angażuje się zbyt w sferze religijnej, brakuje mu aktywnej znajomości słownictwa związanego z tym obszarem. Pomimo że niektórych pojęć nie zna nawet pasywnie (*cices, minich/parve, mukce, štendr*) albo myli je ze sobą (*talit – tfilin*), posiada dobrą znajomość wspominanych już powyżej leksemów związanych głównie z architekturą (*bima, aron ha-kodeš*) czy koszernym jedzeniem lub sposobem życia (*fleischig/milchig, chamec, kadiš*), bowiem w latach 60. pomagał ojcu w oprowadzaniu turystów po żydowskich zabytkach w Pradze. Samego przymiotnika *košer* użyje bez iloczasu, w mniejszym stopniu z długością *kóšer*. Zna też nowohebrajską formę *kašer*. W tym kontekście wspomniał także wyraz pochodny *košerák* „rzeźnik koszerny”.

Efektom ojcowskiego wychowania jest jego dobra znajomość niektórych, zwłaszcza podstawowych realiów żydowskiej kultury, której częścią jest także żydowski folklor (żydowskie anegdoty czy barwne i „prawdopodobne” opowieści ze

¹³ Ibidem, s. 94.

środowiska tej wspólnoty). Z tym kontekstem związany jest na przykład rzeczownik *šnorer* „żydowski żebrak”, prawdopodobnie również *šámes* „sługa bóżniczy” i *ganef* „złodziej”. Z literatury zna także aszkenazyjski wyraz *dibuk* czy nowohebrajski *šajtan* – oba oznaczają „diabła” – albo *gabaj* „zarządca synagogi”, również w liczbie mnogiej *gabajim* czy *madrich* „syjonistyczny lider”. Rzeczownik *chaver* „towarzysz” zna wyłącznie z kontekstu syjonistycznego. W jednostkowych przypadkach może chodzi o całe spektrum synonimów. Nowohebrajski wyraz *kipa* wprawdzie zna, ale najczęściej użyje rzeczownika *jarmulka*. Na drugim miejscu umieścił *kepl*, do którego jego przypadkowo obecna w czasie wywiadu małżonka dodała jeszcze *kepele*. Leksem *šábesdekl* odbiera jako ironiczny.

Obok tych kulturalnych zapożyczeń, z których część pochodzi zapewne z lektury żydowskich książek, w słowniku Petra Broda funkcjonuje bogaty rdzenny substrat językowy. Ten element składowy jego indywidualnego żydowskiego etnolektu czeszczyzny świadczy nie tylko o jego czeskiej i niemieckiej, ale też czesko-żydowskiej i niemiecko-żydowskiej tożsamości. Chodzi tu o aktywnie używane wyrazy typu: *bróche* „błogosławieństwo”, *ganef* „złodziej”, pochodny wyraz *hercnganef* „ukochane dziecko, dosłownie: złodziej serc”, *jórcajt* „rocznica śmierci”, *mamzer* „pozamałżeńskie dziecko”, *mecie* „korzystny zakup”, *šikse* „nieżydowska dziewczyna”, *Tachles!* „Do rzeczy!”, *toches* „dupa (o pośladkach dziewczyny)”. W znaczeniu „zmartwienia” wymienił *dajges*, ale częściej powiedziałby *córes*. Przy ostatnim określeniu podał też przykładowe zdanie: *S těma dětma jsou jen córes*. Dominującym wyrazem jest też u Broda *mišpóche* „rodzina”, ale nie w postaci nowohebrajskiej *mišpachá*, którą zna pasywnie. Obok naturalnego dla niego rzeczownika *goj* zna od ojca także synonim *orl* „Nieżyd”. Z literatury niemieckiej zna również deminutivum *Gojele*. W znaczeniu „pechowiec” używa zarówno rzeczownika *šlemil*, jak i określenia *někdo je untám*. Bliższa jest mu nieoficjalna postać *kile* niż nowohebrajski wyraz *kehilá*, zamiast którego może użyć oficjalnego czeskiego terminu (*židovská*) *obec* „gmina żydowska”.

Przy licznych etnolektalnych wyrazach z aszkenazyjskiego substratu językowego Petr Brod podał przykładowe zdania, w których pojawiają się także cechy tzw. *obecnej češtiny* jak na przykład zwężanie *é > í* (*y*) czy dyftongizacja *ý > ej* (przykłady zamieszczam poniżej). W znaczeniu „spierać się”, „kłócić się” pojawia się u Broda leksem *brojges* zarówno z czasownikiem *mít* (*Maj spolu brojges.*), jak i *být* (*Jsou brojges.*). W znaczeniu korzystnego zakupu lub w przypadku otrzymania czegoś za darmo w domu rodziców Broda używano zdania: *To je úplná mecie*. O bystrym człowieku powie się według Broda, że *má sejchl*. Jeśli ktoś udziela zbytecznych rad, mówi się o tzw. *ejces* a osoba ich udzielające określana jest jako *ejcesgebr*. Przykładowe zdania Brod podał dla obu leksemów: *Dává mi zbytečný ejces.* i *To je takovej ejcesgebr*. W kolejnym przykładzie Brod połączył dwie etno-

lektalne jednostki leksykalne – poprzednią i wyraz *nebich*, który respondent wyjaśnił ekwiwalentem *akorát on ausgerechnet: Nebich, od toho já si žádných ejces dávat nedám*. W tym jednostkowym znaczeniu przytoczył jeszcze zdanie: *Nebich ten mě bude poučovat!* Lub według jego ojca: *Nebich Antonín Novotný říká, že bude maso* (poniżej szczegółowy opis). Brod używa słowa *nebich* również w znaczeniu rzeczownikowym jako synonim dla *šlemil* czy *untám*, tj. ktoś biedny i naiwny, niedołęga.

Wyrażenie *gojim naches*, oznaczające „nieżydowskie, świeckie zabawy”, wyjaśnił Brod za pomocą zdań: *Rothschild se zabývá dostihy, tedy gojim naches. Jejich starosti na moji hlavu!* Tak prawdopodobnie wyglądałyby wyścigi konne z punktu widzenia biedniejszych praskich Żydów.

Czasownikowe określenie aktu błogosławieństwa respondent wyjaśnił nie za pomocą żydowskokoczeskiego *benšovát*, ale żydowskoniemieckim *benschen* (wymawianym jako *benčn*). W zdaniu Brod użyłby tego zwrotu następująco: *Jdeme benčn, „idziemy się modlić do synagogi”*. Z tej podstawy słotwórczej pochodzi czeskoniemiecki rzeczownik odczasownikowy *benč*: *Skončili jsme u benče*. Takie połączenie czeskoniemieckiego i czeskiego żydowskiego etnolektu nie jest w Czechach niczym wyjątkowym, co potwierdza także podany poniżej przykład słów ojca Broda *Asisponem* w niemieckim kontekście zdaniowym i *pónem* w czeskim.

Niektóre wyrazy stanowią część pasywnego słownictwa respondenta. Należą do nich: *macelokš* „suflet z macy”, *rošekúl* „przewodniczący gminy”. Od ojca zna *tinef* „nonsens” i *betám* „sprytny”. Rzeczownik *kugl* „kugiel” wprawdzie słyszał, ale nie jest pewny jego znaczenia. Kolejny element „kulinarnej żydowskości” *cimes* „święteczny deser” poznał z literatury.

Niektóre leksemy Brod zna pasywnie w postaci nowohebrajskiej *charoset* „charoset”, *havalá* „hawdala”. Aszkenazyjski rzeczownik *make* „katastrofa” jest mu wprawdzie obcy, ale jest w stanie połączyć go z bliższym mu nowohebrajskim *makot* „plagi egipskie”, które zna prawdopodobnie od ojca lub z czasów swojej działalności w „dzieciach Maislovki”. Częścią jego pasywnego słownictwa jest także nowohebrajski *šachrit* „poranna modlitwa sobotnia”, a nie aszkenazyjski *šachris*. Z drugiej strony zna aszkenazyjskie wyrażenie *dobré místo*, czeski ekwiwalent dla *gut Ort* w żydowskiej niemczyźnie¹⁴, które oznacza cmentarz. Brod twierdzi też, że w żydowskim środowisku potrafiłby zabłysnąć nowohebrajskim synonimem *bejt chajim*, oznaczającym dosłownie: „dom żywota”.

Częścią składową leksykalnego zaplecza respondenta są również wyrażenia z wschodniego jidysz. Przysłówek czy partykułę *take* „naprawdę” zna z piosenki w jidysz. Z lektury znany jest mu wyraz złożony *bobemajses* „bajki, ploteczki”.

¹⁴ H.P. Althaus, *Kleines Lexikon deutscher Wörter jiddischer Herkunft*, München, C.H. Beck, 2010, ss. 88-89.

Z drugiej strony z tego kręgu językowego nie są mu znane wschodniojidyshowe *machlojkes* „sprzeczeki”. Z okresu 50. i 60. lat Brodowi bliskie są też wschodnioaszkenazyjskie wyrazy tzw. optantów, czyli w tym kontekście żydowskich mieszkańców Rusi Podkarpackiej, którzy po II wojnie światowej przenieśli się do Pragi. Petr Brod do takiej osoby zwróciłby się za pomocą wyrażenia: *Vi azoj lebt a jid?*, co oznacza „Co słyhać?”.

Ze względu na czesko-niemieckie zaplecze językowe Broda dochodzi w ramach jego etnolektalnego słownictwa do połączenia elementów żydowskiego etnolektu niemieczyzny i żydowskiego etnolektu czeszczyzny. Respondent na przykład używa wyłącznie wspominanej już czeskiej sonantycznej formy *drejdl*, *ejcesgebr*, *Jom kipur*, *sédr*, *šábesdekl*, *templ* itp. Można też wskazać przypadki występowania [ŋ] w funkcji sonantu *hamentašn*, podobnie jak u innych słów obcego pochodzenia typu „*Ravensbrück* [vŋz]”¹⁵, przymiotnikowego lub czasownikowego przedrostka i przyrostka *košerák*, *šábesový*, *šmůzovat*, *zašmůzovat si*.

Z drugiej strony naturalną częścią jego aktywnego zasobu słownictwa jest na przykład frazem zdaniowy [czes. *propoziční frazém*]: *Masl un' Broche die ganze Mischpoche* „błogosławieństwo i życzenia szczęścia dla całej rodziny”. Zwłaszcza w pasywnej części słownictwa Broda widoczny jest silny wpływ czeskiej żydowskiej niemieczyzny ojca: *Es geht zu Nile*, „zbliżać się do śmierci”. Od niego zapamiętał też frazeologizm, który występuje w analogicznej postaci we wschodnim jidysz (z identycznymi aszkenaizmami hebrajskiego pochodzenia): *Man kann nicht sitzen mit einem Toches auf zwei Chasene*, co oznacza dosłownie: „Nie da się siedzieć jednym tyłkiem na dwóch weselach” (podobnie w nieżydowskim kontekście „...na wielu krzesłach”¹⁶).

Kolejnym przykładem wspomnianym przez Broda jest zarówno wspomnienie ojca, który nonsensowne przemówienie prezydenta Antonína Novotného w telewizji skomentował słowami: *So a Nebbich!* „Taki biedak, głupek”, jak i *Red nicht tinnef*. „Nie mów powierzchownie”. Z jego żydowskoniemiecką tradycją związane jest również określenie *templ*, choć użyłby raczej wyrazu *synagoga*, ewentualnie *modlítebna*. Kiedy Petr Brod zrobił coś zabawnego, jego ojciec pochwalił jego wygłupy słowami: *So a Asisponem*. Z drugiej strony za pomocą frazeologizmu *ten má ale pónem* Leo Brod potrafił skomentować czyjaś twarz. Od ojca respondent przejął także ekspresivum *óbrchóchem* „przemądrzalec, mądrała”. Według Broda ojciec mógł za takiego człowieka uznać na przykład marksistowskiego ideologa. Rze-

¹⁵ M. Ziková, *Slabičný konsonant*, [w:] *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny*, red. P. Karlík, M. Nekula, J. Pleskalová, Brno, Masarykova univerzita, 2017, [w:] URL: https://www.czechency.org/slovník/SLABIČNÝ_KONSONANT [dostęp: 12.05.2022].

¹⁶ W języku czeskim znana jest też wersja z weselami, podobnie w niemieckim: *Man kann nicht auf zwei Hochzeiten tanzen*.

czownik utworzony został jako ironiczna analogia do nazw niemieckich stopni wojskowych *Oberleutnant*, *Oberhauptmann* itp. Wyraz podstawowy *chochem* o znaczeniu „mądry człowiek”, na podstawie którego utworzony został derywat, nie był jednak Brodowi znany.

Oboje rodzice i ich znajomi używali również swego rodzaju quasi-magicznej formuły: *Unberufn!* o znaczeniu „odpukać w niemalowane”. Była ona używana także przez Nieżydów. Niekiedy partykuła ta bywała uzupełniana i podkreślana w żydowskim środowisku trzema identycznymi wykrzyknikami *unberufn! toj, toj, toj*¹⁷. O tym dodatku Brod nie wspomina jednak w kwestionariuszu.

W jednostkowych wypadkach Petr Brod niektóre żydowskie wyrazy poznał za pośrednictwem bawarskiej niemczyzny, a nie etnolektu (*Macke*, *Schmates*). Ze względu na ograniczoną objętość tekstu rezygnuję tu z opisu etnolektalnych wyrazów, których respondent nie zna. Leksemy te można oceniać, zwłaszcza w ujęciu porównawczym: nawet jeśli nie pojawiają się w słowniku Broda, to są obecne w zasobie słownictwa innych, zwłaszcza starszych użytkowników etnolektu (np. *bejlik* „pierz z gęsi”, *lajnovat* „czytać z Tory”, *šikr* „pijany”, *šlachmones* „purimowe prezenty dla dzieci”).

Zakończenie. Židovská obec albo kile lub kehilá

Jak wynika z zaprezentowanej analizy żydowskiego etnolektu Petra Broda, zanikanie – tj. z perspektywy jednostki ludzkiej z a p o m i n a n i e – aszkenazyjskiego językowego dziedzictwa w Czechach jest procesem zarówno znaczącym, jak i względnym. Przeobrażenia żydowskiego etnolektu czeszczyzny w XX i XXI wieku mają charakter długofalowy. Na podstawie porównania dwóch różnych wydań wspomnianego podręcznika widać, że zwrot ku nowohebrajskiej wymowie hebraizmów jest w ciągu XX wieku wyraźnie zauważalny. Formy wywodzące się z nowohebrajskiego są uważane za oficjalne. Trend ten ujawnia się zwłaszcza w odniesieniu do słów i zwrotów związanych ze sferą kultury, z religijnym i społecznym życiem żydowskich wspólnot. Z drugiej strony słownictwo substratu językowego i nieoficjalna wymowa oraz nacechowanie ekspresywne związane są z tradycyjnym, czeskim językowym zapleczem aszkenazyjskim. Ponadto jego aszkenazyjska leksyka obejmuje także frazeologizmy.

Również zasób żydowskiego słownictwa Petra Broda oscyluje pomiędzy postacią aszkenazyjską a nowohebrajską. Wyrazy aszkenazyjskie pojawiające się u respondenta pochodzą często z żydowskiej czeszczyzny, a zwłaszcza czeskiej żydowskiej niemczyzny jego ojca. W ramach idiolektu Broda można stwierdzić –

¹⁷ R. Bondyová, *Mezi...*, op.cit., s. 153.

choćby na przykładzie nazw świąt żydowskich czy samej gminy żydowskiej: *kehilá* vs. *kile*, ew. vs (*židovská*) *obec* – funkcjonowanie form konkurencyjnych.

Od strony formy językowej należy zwrócić uwagę na szczególne cechy żydowskiego etnolektu języka czeskiego (a także prawdopodobnie słowackiego). Język Broda charakteryzuje bowiem realizacja sonantycznego [l] i [r], ewentualnie także [ŋ], oraz adaptacja systemu czeskich przyrostków i przedrostków.

Stopień akulturacji z kulturą większości dobrze pokazuje odpowiedź *ježíšmarjá* na pytanie, co Pan wykrzyknie, kiedy czegoś się przestraszy. Z drugiej strony akulturacja Broda pozostaje relatywna w sferze wewnętrznego przeżywania wiary, obchodzi on *jórcajt* „jorcajt/ rocznica śmierci” a nad grobem swojego ojca odmawia *kadiš* „kadisz”. W środowisku żydowskim wznosi toast: *Lechajm* „na zdrowie”. Żydowskiemu przyjacielowi rodziny życzy na do widzenia po aszkenazyjsku, w żydowskim niemieckim: *Masl un' Broche die ganze Mischpoche*.

Przełożył Piotr Gierowski

Literatura

- Althaus H.P., *Kleines Lexikon deutscher Worter jiddischer Herkunft*, München, C.H. Beck, 2010, 216 ss.
- Balík Š., Brod P., *Etnolektní dotazník – verze A* (Praha; 15.12.2018), ss. 1-12. [tekst nieopublikowany].
- Balík Š., Brod P., *Etnolektní dotazník – verze B* (Praha; 15.12.2018), ss. 1-12. [tekst nieopublikowany].
- Balík Š., Brod P., *Korespondencia e-mailowa, 2019-2022*. [tekst nieopublikowany].
- Bondyová R., *Mezi námi řečeno. Jak mluvili Židé v Čechách a na Moravě*, Praha, Nakladatelství Franze Kafky, 2003, 190 ss.
- Brod P., Hvižd'ala K., *Národností jsem Pražák. Rozhovor s novinářem Petrem Brodem*, „Roš chodeš” 2010, nr 12, ss. 6-7, 18, [w:] <https://www.fzo.cz/wp-content/uploads/ros-chodes-2010-12.pdf> [dostęp: 27.05.2022].
- Feder R., *Haleluja. Hebrejská řeč. 1. díl.*, Středokluky, Zdeněk Susa, 2013, 261 ss.
- Feder R., *Haleluja. Hebrejská řeč. Díl první, Praha, Statní nakladatelství v Praze*, 1936, 128 ss.
- Myers-Scotton C., *Multiple Voices. An Introduction to Bilingualism*, Malden, Blackwell Publishing, 2008, 342 ss.
- Nekvapil J., Nekula M., *ETNOLEKT*, [w:] *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny*, red. P. Karlík, M. Nekula, J. Pleskalová, Brno, Masarykova univerzita, 2017, [w:] <https://www.czechency.org/slovník/ETNOLEKT> [dostęp: 27.05.2022].

- Stern H., *Wörterbuch zum jiddischen Lehnwortschatz in den deutschen Dialekten*, Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 2000, 250 ss.
- Trost P., *Česká němčina. Böhmisches-Deutsch*, [w:] *Studie o jazycích a literatuře*, red. P. Trost, J. Povejšil, tłum. J. Povejšil, Praha, Torst, 1995, ss. 282-283.
- Trost P., *Mýty o pražské němčině*, [w:] *Studie o jazycích a literatuře*, red. P. Trost, J. Povejšil, tłum. J. Povejšil, Praha, Torst, 1995, ss. 324-331.
- Ziková M., *Slabičný konsonant*, [w:] *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny*, red. P. Karlík, M. Nekula, J. Pleskalová, Brno, Masarykova univerzita, 2017, [w:] URL: https://www.czechency.org/slovník/SLABIČNÝ_KONSONANT [dostup: 12.05.2022].

References

- Althaus H.P., *Kleines Lexikon deutscher Wörter jiddischer Herkunft* [Small Lexicon of German Words of Yiddish Origin], Munich, C.H. Beck, 2010, 216 pp.
- Balík Š., Brod P., E-mail correspondence, 2019-2022. [tekst nieopublikowany].
- Balík Š., Brod P., Ethnolect questionnaire – version A (Prague; 15.12.2018), pp. 1-12. [tekst nieopublikowany].
- Balík Š., Brod P., Ethnolect questionnaire – version B (Prague; 15.12.2018), pp. 1-12. [tekst nieopublikowany].
- Bondyová R., *Mezi námi řečeno. Jak mluvili Židé v Čechách a na Moravě* [Between You and Me. How the Jews Spoke in Bohemia and Moravia], Prague, Nakladatelství Franze Kafky, 2003, 190 pp.
- Brod P., Hvižďala K., *Národností jsem Pražák. Rozhovor s novinářem Petrem Brodem* [My Prague National Identification. Interview with a Journalist Petr Brod], “Roš chodeš” 2010, no. 12, pp. 6-7, 18. Available at: <https://www.fzo.cz/wp-content/uploads/ros-chodes-2010-12.pdf> [accessed: 27.05.2022].
- Feder R., *Haleluja. Hebrejská řeč. I. díl*. [Haleluja. Hebrew. Volume I], Středokluky, Zdeněk Susa, 2013, 261 pp.
- Feder R., *Haleluja. Hebrejská řeč. Díl první* [Haleluja. Hebrew. Volume I], Prague, Statní nakladatelství v Praze, 1936, 128 pp.
- Myers-Scotton C., *Multiple Voices. An Introduction to Bilingualism*, Malden, Blackwell Publishing, 2008, 342 pp.
- Nekvapil J., Nekula M., *Etnolekt* [Ethnolect], [in:] *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny* [CzechEncy – New Encyclopaedic Dictionary of Czech], P. Karlík, M. Nekula, J. Pleskalová (Eds.), Brno, Masarykova univerzita,

2017. Available at: <https://www.czechency.org/slovník/ETNOLEKT> [accessed: 27.05.2022].
- Stern H., *Wörterbuch zum jiddischen Lehnwortschatz in den deutschen Dialekten* [Dictionary of Yiddish Loan Words in German Dialects], Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 2000, 250 pp.
- Trost P., *Česká němčina. Böhmisch-Deutsch* [Czech German. Böhmisch-Deutsch], [in:] *Studie o jazycích a literatuře* [Studies on Languages and Literature], P. Trost, J. Povejšil (Eds.), trans. J. Povejšil, Prague, Torst, 1995, pp. 282-283.
- Trost P., *Mýty o pražské němčině* [Myths about the Prague German], [in:] *Studie o jazycích a literatuře* [Studies on Languages and Literature], P. Trost, J. Povejšil (Eds.), trans. J. Povejšil, Prague, Torst, 1995, pp. 324-331.
- Ziková M., *Slabičný konsonant* [Syllabic consonant], [in:] *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny* [CzechEncy – New Encyclopaedic Dictionary of Czech], P. Karlík, M. Nekula, J. Pleskalová (Eds.), Brno, Masarykova univerzita, 2017. Available at: https://www.czechency.org/slovník/SLABIČNÝ_KONSONANT [accessed: 12.05.2022].